

KÖKSAV Yayınları

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri Üzerine Bazı Tespitler

Yazar(lar): Ü. Gülsüm Polat

Dr., Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. gpolat@gazi.edu.tr

Kaynak: *KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Ermeni Araştırmaları I*, Cilt XII, Sayı 1 (Bahar 2010), ss. 103-117

ISSN: 1302-292X

Yayıncı: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı (KÖKSAV)

Baskı Tarihi: Ocak 2012

URL: <http://www.koksav.org.tr/arsiv/201012110>

KÖKSAV Arşivini kullanmış olmanız <http://www.koksav.org.tr/arsiv/bilgi/ilkeler.php>'deki KÖKSAV Yayınlarının Kullanım Şartları ve Sınırlamaları'nı kabul etmiş olduğunuzu göstermektedir. KÖKSAV Yayınlarının Kullanım Şartları ve Sınırlamaları'na göre, eğer kayıtlı değilseniz, derginin bütün bir sayısını indiremez, bir makalenin birden çok nüshasını çoğaltamazsınız. Ayrıca KÖKSAV Yayınlarının içeriği ticarî olarak değil, ancak kişisel olarak kullanılabilir.

Eserin daha çok kullanım hakkına sahip olmak için <http://www.koksav.org.tr/yayin/iletisim.php>'de bilgilerine erişebileceğiniz yayıncı ile temas kurunuz.

KÖKSAV bağımsız, günlük siyasî konumu olmayan, gönüllü olarak hizmet veren vakıf statüsünde bir kurumdur; merkezine Türkiye ve Türk dünyasını alarak araştırmalarını ulusal ve uluslar arası sosyal, siyasî ve stratejik konulara yoğunlaştırır, araştırma ve incelemeler yapar ve yayar. KÖKSAV hakkında daha çok bilgi edinmek için, lütfen koksav@koksav.org.tr adresinden temas kurunuz.

KÖKSAV Yayınlarında ifade edilen bütün görüşler, değerlendirmeler ve varılan sonuçlar yalnızca yazar(lar)ına aittir.

© KÖKSAV 2012 Ankara

KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı
KÖKSAV . Ankara

<http://www.koksav.org.tr>

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri Üzerine Bazı Tespitler

Ü. Gülsüm Polat

Ü. Gülsüm POLAT, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri Üzerine Bazı Tespitler” *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt XII, Sayı 1 (Bahar 2010), ss. 103-117.

Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı içerisinde Ermeniler, varlıklarını toplumun kendi dinamikleri içerisinde uzun süre barışçıl ve özgür bir biçimde sürdürdüler. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Ermenilerin ayrılıkçı ve şiddet temelli faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı yılları arifesinde arttı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte bu faaliyetler özellikle İngiltere'nin propaganda çalışmalarının bir parçası olarak kullanıldı. Öte yandan dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Ermeni cemaatleri İtilaf Devletlerine sempatilerini bildirerek, bu devletlerin safında Türklere karşı savaşma çabasına girdiler. Bunun yanında geleceğe dair planlarda kurulması düşünülen “Ermenistan”ın durumunu sağlamlaştırmak için girişimlerde bulundular. Güvendikleri Batılı devletlerse onları kendi hedefleri için kullandıkları gibi işgal edilen ve Ermenilerin nüfus olarak kalabalık olduklarını iddia ettikleri bölgeleri dahi onlara vermeye yanaşmadılar.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Propaganda, Birinci Dünya Savaşı, İngiltere.

Ü. Gülsüm POLAT, “Some Detections about Armenian Activities during the First World War”, *KÖK Journal of Social and Strategic Researches*, Vol. XII, Num. 1 (Spring 2010), pp. 103-117.

Armenians maintained their existence in a peaceful environment within Ottoman multinational system for a long time. However, separatist and violent Armenian activities that had emerged at the turn of the 19th century began to rise prior to the First World War. These activities were used by England for her propaganda activities after the Ottoman Empire joined the war. On the other hand, Armenians that were living in different parts of the world, proclaimed their sympathy with the Allied powers and began fighting against the Turks. Furthermore, Armenians ventured many activities to secure the situation of “Armenia” which would be established in the future. Nevertheless Western countries used Armenians for their own interests and never left the occupied territories where the majority of population was Armenian as claimed by the Armenians.

Key Words: Armenians, Propaganda, The First World War, Britain.

Giriş

Anadolu'nun Türk-İslâm hâkimiyetine girmesinin ardından bu coğrafyada yaşayan Ermeni nüfusu Türk yönetimi altında, varlıklarını barış ve huzur içerisinde sürdürmeye devam etti. Ancak bu vaziyet XIX. yüzyılda değişen dünya şartlarıyla birlikte bozulmaya başladı. Ancak bu vaziyet XIX. yüzyılda değişen dünya

şartlarıyla birlikte bozulmaya başladı. 1860'da sözde Kilikya'yı kalkındırmak amacıyla kurulan Hayırsever Cemiyeti ve ardından kurulan Fedakârlar Cemiyeti ile çoğalmaya başlayan cemiyetler Türkiye Ermenilerinden çok, Kafkasyalı Rus uyruklu Ermeniler tarafından kuruluyordu. Bu cemiyetlerin başlangıçtaki ortak amacı Doğu Anadolu vilayetlerinde okullar açarak gençleri eğitmekse de daha sonra bu düşünce değişmiş, söz konusu cemiyetler Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandıran komitelerin nüveleri hâline gelmişlerdir (*Belgelerle Ermeni Meselesi*:73). Buna karşılık Osmanlı Devleti ortaya çıkan huzursuzlukları gidermek, gayr-i Müslimlerin devlete olan muhabbetini artırabilmek ve Ermeni komitecilerin bu millet üzerindeki tahakkümünü ortadan kaldırmak için "Millet Nizamnameleri"ni çıkardıysa da nihaî amaçları bağımsızlık olan Ermenilerin eylemlerine son veremedi (Ercan 2001:333-34). Nizamnamelerin bağımsızlık isteklerini azaltamamasında, 1846'da Paris'te kurulmuş Katolik Koleji'nden mezun Fransız İhtilali'nin tesirinde kalan Ermenilerin, bağımsızlık fikirlerini İstanbul'da yayma girişimleri etkili olmuştu. Bu ilk kıpırdanmaların üzerinden yaklaşık otuz yıl geçtikten sonra Ermeni Patrikhanesi'nin ilk ciddî sadakatsizliği 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde ortaya çıkmış ve Rusların himmetiyle Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasının temini için Rus generalden, imzalanacak antlaşmaya bir madde eklenmesi istenmişti. Bu istek karşılıksız kalmamış ve Ayastefenos Antlaşması'nın 16. Maddesine Doğu Anadolu'da Ermenilerle meskûn yerlerde ıslahat yapılması şartı eklenmişti. Ancak uluslar arası dengenin kendisi aleyhine bozulduğunu gören İngiltere'nin müdahalesiyle bu Antlaşma bozulmuş ve ardından Berlin Antlaşması imzalanmıştı. Bu Antlaşmayla Doğu Anadolu'da Ermenilerin bulunduğu vilayetlerde büyük devletlerin denetiminde ıslahat yapılması karara bağlanıyordu. Bundan sonraki süreçte, özellikle Doğu Anadolu'da Ermenilerin istekleri dinlenerek eksiklikler giderilmeye çalışıldı. Bu bağlamda oluşturulan reform projeleriyle Doğu vilayetlerinde ahalinin çoğunluğu hangi milletten ise o milletten vali, mutasarrıf, kaymakamlar atanmasını, azınlığı oluşturanlardan ise, yardımcı atanması öngörülmekteydi. Islahat Komisyonu'nun belirlediği oranlara göre Diyarbakır'da %18, Sivas'ta %17, Harput'ta %15, Van'da %32, Erzurum'da %18.5 ve Bitlis'te %24 oranında Hıristiyan nüfus yaşamaktaydı. Reform projesi yönetime azınlıkların dâhil edilmesi gibi adımların yanında nahiye ve köylerde okulların açılmasını da ihtiva ediyordu. Bu doğrultuda Doğu vilayetlerinde 100 adet yeni okul açıldı. Ayrıca reform projesi kapsamında köy bekçileri tayin edildi, ilgili vilayetlerde polis-jandarma teşkilatının elden geçirilmesiyle birlikte Müslüman - gayr-i Müslim nüfus oranları göz önüne alınarak istihdam sağlandı. Diğer taraftan vergi işlerinde, tutukluların vaziyetlerinde Ermeniler lehine pek çok uygulama hayata geçirildi (Şaşmaz 2006:173-188). Fakat bu durum ne Doğu Anadolu'da çeşitli bölgelerde patlak veren Ermeni isyanlarını engelledi ne de Ermenileri Osmanlı

Bankası'nı işgal etmek, Abdülhamid'e suikast düzenlemek gibi girişimlerden uzak tuttu. Elbette bu faaliyetler 1877'de Cenevre'de kurulan Hınçak ile 1890'da Rusya'da kurulan Daşnak cemiyetlerinin yeraltı faaliyetlerinin bir neticesi olarak ortaya çıkıyor, Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı Devleti üzerindeki müdahalelerine bir gerekçe oluyordu (Kuran 2006:39-44). Savaştan birkaç ay evvel (8 Şubat 1914) İstanbul'da Sadrazam Said Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Gulkeviç arasında bir ıslahat projesi imzalanmıştı. Bu antlaşmayla padişah iki ecnebî genel müfettişin Doğu Anadolu'da görev yapmasını onaylayacaktı. Bu iş için 1914 yazında Norveçli Binbaşı Hoff ve Hollanda'dan Wetenenk görevlendirilmişse de dünya konjonktürünün ortaya çıkardığı gelişmeler Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeni milletinin faaliyetlerine daha da hız katacak büyük bir dünya savaşına doğru ilerlemiş ve bu müfettişler görev yapamamıştır (Türkmen 2003:50-60).

Batılı Devletler, Ermeniler ve Osmanlı Devleti Ekseninde Meselenin Çeşitli Yönleri

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya yanında gireceğinin beklendiği dönemde gayr-i Müslimler, özellikle de Ermeniler arasında yıkıcı faaliyetler artmıştı. Ermeniler ile Osmanlı merkezî idaresi arasındaki problemlerin kökeni savaşın çok öncelerine uzandığından Osmanlı Devleti'nin böyle bir savaşa girmesi durumunda otoriteye karşı hareketlerin artacağı tahminlerden uzak bir durum değildi. Zira 1914 yazı başlarken Anadolu'nun büyük şehirlerindeki bazı Ermeni evlerinde Osmanlı güvenlik kuvvetlerinin yaptığı aramalarda yalnızca silah, mühimmat ve patlayıcılar değil, Ermeni terörist, milliyetçi gruplarının Rus konsolosluğu ve ordusu ile temas hâlinde olduklarını gösteren şifre anahtarları tespit edilmişti. Belki tehdidin ciddiyeti ve genişliğinden emin olmadıklarından Osmanlı yönetimi geleneksel sıkıyönetim kanunları altında küçük isyancı gruplara karşı iletişim, mobilizasyon ve mecburî askerlik hizmeti imkânlarının devamlılığı için nasıl mücadele ediyorlarsa, bu uygulamalarına devam ettiler. Ancak seferberliğin ilanından sonra bazı faaliyetler daha da tehlikeli bir duruma dönüşüyordu. Öyle ki Ermeni köylerinden geçen, hayatî iletişim noktalarında olan dağ, geçit ve yol kesişim yerlerinde, kara ve demiryolunun kesişim noktalarına yakın olan bazı Ermeni köylerinin yerleşimcileri gönüllü yahut yapılan tehditlerin neticesinde isyan etmiş veya isyancıları korumuş ve desteklemişlerdi. Böyle durumlarda köyler boşaltılmış, bunların ahalişi çoğunlukla köylerine yakın amele birliklerine ya da çadır kamplarına gönderilmişti (Show 2008:873). Aslında meselenin kökeni savaş arifesinde Ermeni örgütlerinin aldıkları ortak kararlar ile ilgiliydi. Birinci Dünya Savaşı Avrupa'da patlak verince Ermeni komiteleri ve Patrikhane, Osmanlı savaşa dâhil olduğunda nasıl bir politika izleyeceklerini tespit etmişlerdi. İstanbul Galata'daki Ermeni Büyük Merkez

Okulu'nda patrikhane memurlarının başkanlığında Taşnaksutyun, Hınçak ve diğer komitelerin temsilcilerinden oluşan Birleşik Millî Ermeni Kongresi'nde muhtemel Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin girmesi durumunda Ermenilerin Osmanlı'ya sadık kalmaları, askerî görevlerini yapmaları ve dış tesirlere kapılmamaları kararlaştırıldı. Ancak 1914 Haziranında Erzurum'da Doğu eyaletleri başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinden gelen temsilcilerle toplanan Sekizinci Taşnaksutyun Kongresi ise İttihat Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya ve onunla şiddetle mücadele etmeye azmediyordu. Bu amaçla eğer Osmanlı ordusu Rus kuvvetleri karşısında geri çekilirse her tarafta eldeki vasıtalarla isyana kalkışılacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılıp Osmanlı kuvvetleri dâhilde tutulacak, levazım silahlarıyla Ruslara iltihak edilecek ve kıtalardan firarlarla çeteler teşkil edilecekti (Öke 1986:123).

Bu görüş doğrultusunda hareket eden Ermeni komiteleriyle bağlantılı olan Ermeni din adamları, Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa gireceği günlerin hemen arifesinde, bölgede çoğunluğu oluşturan tarafın Ermeniler olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlardı. Özellikle Doğu Anadolu nüfusunun çoğunluğunu oluşturduklarını iddia eden Ermeniler, savaşa Osmanlıların girmesinden kısa süre evvel, politikalarını yürütmekte önemli bir savunucu olarak gördükleri İngiliz yetkililere bu konuda dokümanlar ulaştırmışlardı. 14 Eylül 1914 tarihinde İngiliz Elçisi Mallet'in Dışişlerine gönderdiği ve kendisine Erzurum konsolosu tarafından iletilen rapor bu şehirdeki Ermeni Kilisesi Piskoposu tarafından hazırlanmıştı. Raporda Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas vilayetlerinin nüfusu gösterilmekteydi. Bir tabloyla Doğu Anadolu'nun en önemli altı vilayetin [vilayât-ı sitte: Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas] nüfusunun ayrıntılarının sunulduğu raporda Piskopos'un verdiği bilgilere göre bu bölgedeki Ermeni nüfusu 1 milyonun üzerindeydi ve bu rakam bölgenin nüfusunun neredeyse yarısıydı. Piskopos, Ermeni okullarına ödenek alamamaktan yaptığı şikâyetle, okulları için ayrılan 20.000 Türk Lirası ödeneğe mutlaka 6.000 Türk Lirası'nın ilave edilmesini istemekteydi¹. Oysa Osmanlı nüfus ve arazi kayıtları ile karşılaştırıldığında Piskoposun verdiği rakamların bir hayli abartılı olduğu görülmektedir. Bu kayıtlara göre tüm İmparatorlukta yaşayan Ermenilerin sayısı (1914 yılı itibariyle) 1.229.007 olarak tespit edilmektedir². Zaten bu rakam İngiliz Dışişlerinin hazırladığı Türkiye yıllığında Vilayât-ı Sitte'deki Ermeni nüfusunu 645.900, Müslüman nüfusunu ise 795.000 olarak gösteren kayıtlardan da bir hayli farklıdır. Amerikan kaynakları ise tüm Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusunu 1.479.000 olarak tespit etmektedir ki bu da gerçeğe en yakın rakam

¹ The National Archives Kew/Londra-İngiltere, [Bundan sonra TNA] Foreign Office [FO], 371/2137, 56940/583, Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na; Yazının ekinde Piskopos tarafından sunulan bilgiler ışığında hazırlanan tablo yer almaktadır.

² TNA, FO 371/2137, 56940/583, Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

olarak tahmin edilmektedir (Özdemir-Çiçek vd 2010:14-33).

Ermenilerce Doğu vilayetlerinde nüfus çoğunluğu sağlanamamış, buna karşın yapılan reformlar sonucu edinilen haklarla Ermeni unsuru, hâkim ve çoğunluğu oluşturan Müslüman-Türk unsuru ile tüm alanlarda eşit, hatta öncelikli hâle gelmişti. Buna rağmen Ermeni komitelerinin istekleri son bulmamıştı. Yapılan reformlara karşın bağımsızlık talepleri devam ettiğinden daha Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden evvel Ermeni unsurların Doğu vilayetlerindeki sayısal vaziyetleri üzerine, Ermeniler tarafından ileri sürülen iddiaların da etkisiyle olsa gerek, İngiliz elçisi bölgenin gelecekteki durumu hakkında oldukça endişeli olduğunu bildiren raporlar yazmıştı. Buna göre İmparatorluğun kuzeydoğusunda önemli bir nüfus oranını oluşturan Ermenilerin Rus İmparatorluğunun bir parçası hâline getirilmek istenebileceğini, savaşa Osmanlı Devleti'nin girmesine kısa zaman kala yazmıştı. Bu yazısında Elçi Mallet, İmparatorluğun kuzeydoğu vilayetlerindeki "*Türk olmayan*" unsurların "*Türk politikasındaki gelişmelerden dolayı isyan hareketlerinin canlanabileceğini*" ve sonuç itibariyle Rus kuvvetlerinin "*er ya da geç*" harekete geçeceğini açıklıyordu. Elçi raporunun devamında İmparatorluğun kuzeydoğu vilayetlerinin altyapı eksikliğinin Osmanlı yönetimine karşı hoşnutsuzluğu arttırabileceğini; öyle ki kara ve demiryolu yapımının ekonomik yetersizlikler nedeniyle ilerlememesinin bu hoşnutsuzluklara ivme kazandırabileceğini öngörüyordu. Osmanlı askerî otoriteleri tarafından özellikle Diyarbakır'da Hıristiyan tebaaya ekonomik mükellefiyetler getirilmesinin hoşnutsuzluğu arttırdığı bildiriliyordu. Hesapta olmayan gelişmeler de memnuniyetsizlikleri arttırıyordu. Mesela Diyarbakır çarşısında çıkan yangında £300.000 değerinde mal kaybına uğrayan Ermeni esnafın gönülsüzlüğü daha da artmıştı. Elçi Mallet Diyarbakır vilayetinde Ermenilerin askere alınmayı ve malî desteği kesin olarak reddettiğini bildiriyordu (TNA, 371/2137, 59383/607, 14 Ekim 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.).

Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinden sonra (31 Ekim 1914) Ermenilerin bozguncu faaliyetleri daha da arttı. Bu durum muhtelif cephelerde mücadele edecek olan Osmanlı Devleti için oldukça zorlayıcı bir durumdu. Öyle ki İmparatorluğun kuzeydoğu sınırında Rusya ile harbe gireceğinin belli olması yanında güney topraklarında da İngiliz nüfuzundaki bölgelerde İngilizlerle çatışmaya girmesi muhtemeldi. İngiltere'nin kontrolündeki Süveyş Kanalı'nın tehdit edilmesi amaçlı hareketin hazırlıkları devam ediyordu. İran coğrafyası da İngiliz kuvvetleri ile Osmanlı kuvvetleri arasında oldukça önemli bir çatışma alanıydı. Daha savaşın ilk günlerinde Basra Körfezi, İngiliz kuvvetleri tarafından zorlanmıştı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda Boğazların hedef alınacağı kesindi. İngiliz-Fransız donanmasının Çanakkale Boğazı'nı geçmek amaçlı hareketi 1915 yılı Mart ortalarında başlamıştı. İngiliz ve Fransız müttefik donanması tüm deniz gücüyle Osmanlı Devleti'ni derhâl savaş dışı

bırakmak için bu stratejik noktayı ele geçirmeye çalışıyordu. Bu en belli başlı harp alanları yanında Osmanlı Devleti ilerleyen dönemlerde Avrupa cephesinde [Galiçya Cephesi] müttefikleri için en kıymetli askerlerinden oluşan destek kuvvetleri göndermek zorunda kalacaktı. Özellikle Kafkaslar, Çanakkale ve güney sınırındaki faaliyetlerin Osmanlı Devleti için zorlayıcı olduğu dönemde, savaş evvelinde başlatılan planların uygulamaya konulmasıyla uzun zamandır hazırlıkları sürdürülen Ermeni isyanları birbiri ardına patlak verdi. İlk defa Zeytin'da çıkan ayaklanmayı Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuratulaziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigar, Adana, Halep, İzmir, Canik'teki isyanlar takip etti (Öke 1986:124).

Devletin neredeyse tüm varlığını seferber etmek zorunda kaldığı bir ortamda İmparatorluk bünyesindeki en önemli gayr-i Müslim nüfusu oluşturan Ermeniler, varlıklarını sürdüren cemiyetleri vasıtasıyla organize biçimde zararlı faaliyetlerine devam ediyorlardı. Yalnızca İmparatorluk sınırları içerisinde değil, dünyanın birçok bölgesindeki Ermeni topluluklarından İtilaf Devletlerine sempati, yardım ve desteklerini bildiren mesajlar geliyordu. İngiltere'nin Osmanlı Devleti karşısında girişeceği askerî hareketlerde yer almak isteyen, dünyanın çeşitli bölgelerindeki Ermeni cemaatleri farklı kanallar aracılığıyla bu isteklerini ulaştırıyorlardı. Amerika³ ve Arjantin'de [Buenos Aires]⁴ yaşayan Ermeni cemaatleri, İngiliz kuvvetleri bünyesinde yer almak ve Osmanlılara karşı savaşmak istediklerini bildiriyorlardı. İtilaf Devletleri'ne birçok stratejik bilgiyi sağlayan Ermeni ajanların verdikleri bilgiler Çanakkale Harekâtı'nın devam ettiği bu günlerde hayati öneme haiz görünüyordu. İngiltere'nin Sofya elçisinin Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazı Sofya'daki bir Ermeni gazetesi editörünün Türkiye'deki Ermeni ajanlarından edindiği bilgileri muhteva ediyordu. Türk kuvvetlerinin cephe yetersizliğinden muzdarip olduğu, Zeytinburnu'ndaki fabrikada günlük yalnızca 30.000 küçük mühimmat ve 200 mayın üretebildiği, kısıtlı üretim ve kömür yetersizliği nedeniyle eldeki mevcut malzemeyle ani bir darbe indirmek amacıyla Türklerin Gelibolu'da çok kuvvetli bir saldırıya hazırlandıkları Ermeni ajanın bildirdiği konular arasındaydı. Ajanın istihbaratına göre; Türklerin böylesi büyük bir saldırıdan amacı mühimmat yetersizliği çok belirgin hâle gelmeden büyük bir başarı kazanmaktı (TNA, FO 371/2477, 98392/375, 20 Temmuz 1915, O'Beirne'den Dışişleri Bakanlığı'na). Çanakkale Harekâtıyla Osmanlı başkentinin kısa süre içinde ele geçirileceği, İtilaf devletleri arasında yaygın bir kanıydı. Osmanlı Devleti için savaşın İstanbul'un düşmesiyle sona ereceği düşünüldüğünden geleceğe dair planlarda bu *"muhtemel"* sonuç yaşan-

³ Amerika'daki İngiliz elçisi kendisine Rus elçisinin Ermenilerin bin kişiyi Rusya üzerinden göndermeye hazır olduklarını bildirdiklerini yazıyordu. Bu konuda kendilerine ne cevap verilebileceğini merkeze soruyordu: TNA, FO, 371/2485, 49516/445, 24 Nisan 1915, C. Spring'den Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴ TNA, FO, 371/2485, 166024/193, 23 Kasım 1915; Mackie'den (Buenos Aires Konsolosu) Edward Grey'e.

dığında Ermenilerin taleplerinin yerine getirilmesi isteniyordu. İngiliz Ermenileri Komitesi başkanının Dışişleri Bakanı Edward Grey'e yazdığı mektupta İngiltere'nin, Polonya örneğinde olduğu gibi savaş sonrasında Ermenilere de otonomi sözü verilmesini istiyordu. İngiliz Ermenileri Komitesi başkanı mektubunda:

“İngiliz Ermeni Komitesi başkanı olarak Ermenilerin geleceği için nasıl endişeli olduğumu biliyorum. Size hususen söylemek isterim ki, onlar [Ermeniler] tamamiyle Rusya'nın iradesine bırakılmamak için çok isteklidir. Rusya'nın korumasını ya da belki ilhakının ülkeleri için kaçınılmaz olduğunu takdir ediyorlar [kabul ediyorlar], ancak onlar eğer bu vuku bulursa diğer büyük ülkelerin ellerini yıkayarak, bunun yalnızca Rusya'nın işi olduğunu kabul etmemesi gerektiği konusunda çok kaygılılar. Rusya ile diğer Büyük devletler arasında Ermenistan Rus aidiyetinde ya da hâkimiyetinde olsa bile, Ermenistan'ın korunacağına dair açık, kesin maddelerin olduğu en azından bazı anlaşmaların kabul edilmesini istemektedirler.” ifadelerine yer veriyorlardı (TNA, FO 371/2485, 40247, 3 Nisan 1915, Aneurin Williams'dan Edward Grey'e). Aneurin Williams'ın bu ifadelerinden Ermenistan'ın hamiliği konusunda ön planda olan Rusya'nın tek başına Ermeniler üzerinde hâkim güç hâline gelmesine İngiltere'deki Ermeni ileri gelenlerinin rıza göstermediği anlaşılmaktadır.

Buradan da anlaşılacağı üzere kurulacak Ermenistan'ın geleceğinin tamamıyla Rusya'nın kaderine bağlanmasını istemeyen Ermeni cemaat liderleri çok ulusal koruma istemektedirler. Aneurin Williams sözlerine şöyle devam etmekteydi: “Onlar [Ermeniler] özellikle İngiltere'den eğer mümkünse ülkelerini İngiltere'nin yönetmesini ummakta ve arzu etmektedirler...” (TNA, FO 371/2485, 40247, 3 Nisan 1915, Aneurin Williams'dan Edward Grey'e). Buna karşılık Aneurin Williams'a Edward Grey'in bulunmamasından dolayı notlarının teslim edilmek üzere alındığı ve isteklerinin göz önüne alınacağına dair resmî bir yazı İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından yazıldı (TNA, FO 371/2485, 40247, 10 Nisan 1915).

Sadece İngiltere değil, Amerika'daki Ermeni cemaatleri de İngiliz yetkililere benzer istek ve düşüncelerle ulaşmaktaydı. Zaten bu dönemde Amerika'da yaşayan Ermeni nüfusu bir hayli yükselmişti. 1915'teki tehcirin ardından Amerika'ya yaklaşık 25.000 Ermeni yerleşmişti. 1916'ya geldiğinde çoğunluğu Manhattan'da olmak üzere New York'ta yaklaşık 16.000 Ermeni bulunuyordu. Ermeni komiteleri Amerika'da örgütlenip başta İngiltere olmak üzere pek çok Batı ülkesine isteklerini ulaştırabiliyorlardı (Kantarci 2004:95). Amerikan Ermeni Ulusal Savunma Komitesi'nin [Armenian National Defence Committee of America] Boston'dan 23 Mart 1915'de yazdığı ve Dışişleri envanterine 9 Nisan 1915'te giren yazıda da Ermenilerin İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü operasyonlarda nasıl faydalı olabilecekleri sıralanıyordu. Dışişleri Baka-

nı Edward Grey'e yazılan yazıda şöyle deniyordu: “*Alman militarizminin hırsının neden olduğu savaş ve Türkiye'nin [Osmanlı Devleti] Avrupa kavgasına girmesi Asya Hıristiyanlarının ve özellikle de Ermeni ırkı için uzun zamandır aranan kurtuluş fırsatıdır*” (TNA, FO 371/2485, 41444, 23 Mart 1915, Amerikan Ulusal Savunma Komitesi'nden Edward Grey'e). Bu ifadelerin devamında Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin hemen sonrasında Ermenilerin tüm iyi niyetlerinin İtilaf devletleri ile birlikte olduğu, Avrupa'da savaşın başlamasının hemen ardından Ermeni gönüllülerin Fransa'ya gönderildiği ve binlerce Ermeni'nin Rus ordusunda “*Türk tiranlığına karşı*” gönüllü olarak savaştığı belirtiliyordu. Bununla birlikte, Amerika'daki eyaletlerde gerçekleştirilen organizasyon sayesinde Kafkaslara gönüllü Ermeni askeri göndermek için çaba gösterildiği, Rus bayrağı altındaki Ermeni mültecilere yardım çalışmalarının genişletildiği, Kafkaslar gibi Kilikya'ya da gönüllü Ermeni birlikleri göndermek için çaba gösterildiği bildiriliyordu (TNA, FO 371/2485, 41444, 23 Mart 1915, Amerikan Ulusal Savunma Komitesi'nden Edward Grey'e). İngiliz Savaş Bakanlığı nezdinde savaşın bu aşamasında Ermenilerin kendileri için faydalı olabileceğine dair inanç zayıftı. (TNA, FO, 371/2485, 44782, 16 Nisan 1915, Savaş Bakanlığı'ndan Cubitt'den Dışişleri Bakanlığı'na). Ancak birkaç ay sonra Edward Grey'e yeniden ulaşan komite üyeleri olayların gidişatının da verdiği kaygıyla (öyle ki 1915 yılı Mart ayında başlayan Çanakkale harekâtının kısa zaman sonra sona ereceği ve Osmanlı Devleti'nin başkentinin kısa zamanda düşeceği düşünülürken, bu harekât başarısız olmuştu) savaş sonunda “*Ermenistan*”ın geleceğine dair İngiliz yetkililerden garanti talebinde bulunuyorlardı. Daha evvelki taleplerinde İngiliz Dışişleri'nin kendilerine savaş sonrası için şimdiden bir taahhütte bulunamayacağını bildirmelerine rağmen bir otonomi sözünün kendilerine verilmesini istiyorlardı (TNA, FO 371/2488, 140654, 27 Eylül 1915, Aneurin Williams'dan Edward Grey'e). Osmanlı Devleti'nin Ermeni cemiyetlerinin kapatılmasına karar vermesinden sonra İstanbul'daki Ermenilerin tutuklanmaya başladığı ve dolayısıyla hayatlarının tehlikede olduğu gerekçesiyle Amerika Hükûmeti'nin dikkatinin çekilmesi isteniyordu (TNA, FO 371/2488, 53153/493, 1 Mayıs 1915, Spring Rice'den Dışişleri Bakanlığı'na). Amerika'daki Taşnaksutyun Cemiyeti de İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e telgraflar göndererek Türk Hükûmeti'nin engellenmesini istiyordu (TNA, FO 371/2488, 62479, 18 Mayıs 1915, Taşnaksutyun Cemiyeti Amerika Merkez Komitesi'nden Edward Grey'e).

Ermeni cemiyetlerinin Osmanlı aleyhinde yürüttükleri mücadelenin en önemli yönünü propaganda faaliyetleri oluşturmaktaydı. Ermenilerin Avrupa ve Amerika'da uzun zamandır yürüttükleri “*katliam propagandasına*” 27 Mayıs 1915'te alınan sevk ve iskânlarına dair kanun hız kazandırdı. Aslında daha Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girmeden evvel Amerika'daki Ermeni

cemaatlerinin baskısıyla hararetli bir propaganda başlatılmıştı. Bu propagandalara Osmanlı Elçisi Ahmed Rüstem Paşa, Osmanlı coğrafyasında iddia edildiği gibi bir durum olmadığını ayrıca İngiltere, Fransa ve Amerika'nın kendi geçmişine bakmaları gerektiği yönünde demeçlerle karşılık verince, Amerikan Hükûmeti'nden sert tepki gördü. Özür dilemeyi reddeden Ahmed Rüstem Paşa 9 Ekim 1914'te ülkeden ayrıldı (Şimşir 2007:127-136). Aralık 1915'te Batavya Başşehbenderi Refet Bey, yerli gazetelerde Osmanlı topraklarında Hıristiyanların dinî özgürlüklerini yaşayabildiklerini, ticareti büyük ölçüde ellerinde tuttukları gibi konuları içeren yazılar yayınladı. Ancak Ermeni komitecilerden ölüm tehditleri almaktaydı. Hariciye Nezareti'ne bir arzında eğer burada İngiliz veya Ermeniler tarafından kendisine bir suikast vuku bulursa, varislerine dair neler yapılabileceğini bildirdi (BOA, HR.SYS. 2879/16, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri 1896-1922*, çeviri: 102-107 ve aslı: 351-357). Doğu Anadolu'da hat safhada olan Ermeni isyan hareketleri görmezlikten gelinerek Ermenilerin suçsuz yere cezalandırıldıkları ve hatta "katledikleri" iddiaları Amerika'da basın yayın organlarında sıklıkla görüldü. Basın-yayın yoluyla kamuoyu baskısı oluşturulmaya devam edildi. Örnek bazı haberler: Vincent Yardum, "The death of Armenia; Her Land has been devastated and the few survivors driven out", *The New York Times*, 17 Eylül 1915; "Tell of Horrors done in Armenia", *The New York Times*, 4 Ekim 1915.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin bu kara propagandayı durdurmaya yönelik girişimleri oldukça yüzeysel kalıyor ve Amerika'daki Ermeni propagandasının etkisindeki haberler son bulmuyordu. Osmanlı resmî yazışmalarında tüm çarpıcılığıyla anlatılan özellikle İmparatorluğun doğu topraklarında yaşanan komitecilerinin işlediği katliamlara dair raporlar görmezlikten gelinmekteydi. Oysa konuyu destekleyebilecek yüzlerce örnek yazışmada, öldürülen Türk/Müslüman ahaliye uygulanan işkencelerin hiçbir insanî değerle açıklanamayacağı görülmekteydi. Meselâ 21 Şubat 1331 [5 Mart 1916] tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiğine göre Kars ve Ardahan havalisinde soykırıma uğrayan bilhassa Ermeniler tarafından katledilen Müslümanların sayısının 300.000 kişi olduğu, Ermenilere esir düşen Osmanlı üserasının "tüfenk dipçığıyle dövülerek itlaf edildiği", söz konusu durum İtalya Sefareti aracılığıyla Rus Hükûmeti'ne bildirilerek bunun savaş kurallarına aykırılığı konusunda uyarılması isteniyordu (BOA, HR.SYS. 2878/1, Belge No: 2, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri*, çeviri: 1-2, aslı: 381). Öte yandan Doğu Anadolu'nun Rus işgali altında kalan bölgelerinde savaşın ilerleyen dönemlerinde Ermeniler tarafından işlenen katliamlara dair raporlarda can, mal kayıpları ve işkencelere dair ayrıntılı bilgiler veriliyordu Örnek olarak bkz. BOA, HR.SYS. 2872/2, Belge No: 5, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri* aslı: 383. "Orizon" isimli Ermeni gazetesinde yer alan bir haberde Sohum'a ulaştığı bildi-

rilen Ermeni göçmenlerin ifadesiyle silahlı, genç Ermeni erkeklerin, Türk idaresine karşı baş kaldırdıklarına yer veriliyor ve bu haber Batum'daki İngiliz konsolosundan tarafından Dışişleri Bakanlığı'na bildiriliyordu (TNA, FO 371/2488, 143153/38, 16 Eylül 1915, Batum Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na). Osmanlı harp raporunda, Trabzon şehrini işgale girişen Rus kuvvetlerinin Ermeni ve Rum birlikleri tarafından büyük bir coşkuyla karşılandığı Alman Bahriyesinden alınan bir istihbarata istinaden belirtiliyordu (Bilgin-Birinci vd 2007:26-27).

Ermeni çetelerinin silahsız köylere ya da esir Türk askerlerine yaptıkları işkence ve katliamlar görmezlikten gelinirken, Osmanlı ordularının askerî sevkîyat ve harekâtında yaratabileceği olumsuzluklar ve katliamların hat safhaya ulaşması nedeniyle alınan sevk kanunu bilinçli olarak Ermenilerin katli olarak yorumlanıyordu. Bu durum Ermeni ulusunu Osmanlı Devleti içerisinde ayrılıkçı faaliyetlerinin başladığı günden itibaren kendi projeleri çerçevesinde değerlendiren Batılı güçler için şaşırtıcı bir tavır değildi. Aslında İngiliz ve Fransız kamuoyunda ve resmî kanallardan özellikle Ermeniler üzerinden Hıristiyanların katledildiği yönünde yürütülen propagandanın bir nedeni de Amerika'yı İtilaf Devletleri yanında savaşa çekebilme idi. Daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden evvel katliam propagandasının başlatılmasında bu hedefin olduğu anlaşılabilir. Bu propaganda savaşın başlamasından kısa süre sonra kurulan İngiliz Wellington House [Propaganda Ofisi]'un organize çalışmalarıyla alevlendirildi (Sanders 1975:119-146). Bu konuda yürütülen çalışmaların en bilinen ürünü *Mavi Kitap* olarak tanınan ve Türkçeye *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere yönelik Muamele* başlığıyla çevrilen kitaptır (Toynbee, Bryce C. I, II). Arnold Toynbee ve James Bryce tarafında hazırlanan bu rapor dışında Ermeni komiteleri tarafından hazırlanan küçük kitapçıklarla bu hisler canlı tutulmaya çalışıldı. Amerika'daki Ermeni cemaatlerinden birinin hazırladığı küçük bir kitapçık, arşiv kayıtları arasında dikkat çekmektedir. Amerika Ermeni Millî Savunma Birliği Basımı başlıklı kitapçıkta "*Erkekler orduda savaşmaya zorlandı, toptan göçe zorlandı, tüm kadınlar esir edildi, tüm halk sürgün edildi*" gibi başlıklarda sürgünün nedenine hiç değinilmeden tamamen propaganda amaçlı bir üslupla bilgiler veriliyordu (TNA, FO 371/2488, 153862). Türklerin ve Türkiye'nin Ermeniler üzerinden karalanması Amerika'nın İtilaf kuvvetleri yanında savaşa girmesini temin etmek yanında Müslümanların İngiltere'ye bağlı hâle getirilmesinde İslâm ile Türk bağlantısının olmadığını öne sürerek onları bu ülkeye karşı soğutmak amacıyla da kullanıldı (Başak 2008:202).

İlginç bir ayrıntı ise bu propaganda materyallerinin toplanmasına ilişkin olarak göze çarpmaktadır. Rusya'daki İngiliz Elçisi G. Buchanan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda propaganda baskısını artırmak için "*soykırımı dair resim*" bulunması durumunda bunun çok faydalı olacağını bildirmişti (TNA, FO

371/2488, 148680/2361, 11 Ekim 1915, G. Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na). Ancak birkaç gün sonra bu amaçla yapılan araştırmada "Ermenistan'daki katliamları" gösteren görseller bulunamadığı yazılmıştı (TNA, FO 371/2488, 153610, 18 Ekim 1915, Haber Departmanından Philip Patchin'e).

Amerika'da sürdürülen Ermeni katliam propagandası için İngiliz propaganda ofisi Wellington House'un çalışmaları yanında Osmanlı coğrafyasında görev yapan Amerikan misyonerlerinin azami çaba gösterdikleri görülmektedir. Aslında bu durum Osmanlı coğrafyasında Protestanlık mezhebini yaymak için geldikleri gündün beri hedef kitle olarak Ermenileri gören Amerikan misyonerleri için şaşılmanması gereken bir durumdur. Amerikalı misyonerlerin karıştığı pek çok olaya dair bir çok resmî kayıt mevcuttur (Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri 1896-1919*, C. II). 1915 Ekiminde İngiltere'nin Washington elçisinin Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda Amerika Ermeni Birliği'nin kendilerine gönderdiği mektupta kullanılan bilgilerin Osmanlı coğrafyasında bulunan Amerikan misyonerlerinin bilgilerine dayandığına yer veriliyordu. Amerikalı misyonerler ilginç biçimde Ermenilere yönelik hareketlerde Almanları da sorumlu tutuyorlardı. Bunlar arasında özellikle Van civarındaki olayların Alman subayların yönetiminde gerçekleştirildiği bilgisine değiniliyordu (TNA, FO 371/2488, 153862/599, 8 Ekim 1915, Washington Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na).

Amerika'daki Ermeni komitelerinin savaş sonrasına dair çalışmaları devam ederken Ermeni çetelerine mensup komiteciler de amaçlarına ulaşmak için çabalarını sürdürüyorlardı. Bu hedefle dünyanın çeşitli bölgelerini ziyaret eden Ermeni komitecilerinden bazılarının Norveç'e gittikleri ve burada buldukları süre içerisinde İngiliz elçisini de ziyaret ettikleri görülmektedir. Elçi bu ziyaretle ilgili şöyle demektedir: "*Hınçak Devrimci cemiyeti şefleri olduklarını söyleyen üç Ermeni buraya geldi. Normal Rus pasaportlarına sahipler ve Rus Dışişleri Bakanlığı ile irtibat hâlinde olduklarını öğrendim. Zeytin'da bir isyan organize ettiklerini söylediler ve her biri anlaşma yapmak üzere Amerika'ya gittiler...*" (TNA, FO 371/2485, 101144/772, 25 Temmuz 1915, Mr. Findlay'den Dışişleri Bakanlığı'na). Elçi yazısının sonunda böylesi bir isyanın Ermenilere hiçbir şey sağlamayacağını düşündüğünü yazmıştı. Kendisine Dışişleri'nden gelen yazıda bu fikirlerinin paylaşıldığı ve onları isyana körükleyecek bir taahhütte bulunmaması istenmişti (TNA, FO 371/2485, 101144/635, 27 Temmuz 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Findlay'e). Bern'deki İngiliz elçisi de bir Ermeni komitesinden mektup aldığını bildirmişti (TNA, 371/2488, 156771/499, 12 Ekim 1915, Bern Elçisi'nden Edward Grey'e). Bern'deki İngiliz elçisinin kendisiyle iletişim kurmaya çalışan Ermenilere dair bildirdiklerini destekleyen bir başka veri ise Osmanlı'nın Cenevre'deki Başşehbenderliği'nden gelmişti. Buna göre İsviçre'de yaşayan Osmanlı Ermenileri Rus Ermenileri tarafından kurulan bir cemi-

yet ile işbirliği yaparak bir gazete çıkarmakta, Osmanlı Devleti'nin cihat ilan ettiği gündən beri, zaten Osmanlı aleyhinde olan İsviçre kamuoyunu tamamen Osmanlı Devleti'ne karşı bir hâle getirmek için propaganda yapmaktaydılar. (ATASE, K: 311, D: 1264, F: 6/1; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, çevirisi: 199-200, aslı: 491-496.) Tüm bu örnekler Ermenilerin faaliyetleri hakkında Erzurum'daki Rus işgal kuvvetleri kumandanlarından Yarbay Tverdo Klebov'un ifadelerinin ne denli doğru bir değerlendirme olduğunu göstermektedir: “*Ermenilerin Türklere tahammül edemedikleri herkesçe bilinmektedir. Buna karşılık her zaman ezilen rolü takınmış ve bilgi dereceleri ve dinleri sonucu olarak en ağır işlemlerin kurbanı olduklarına bütün dünyayı gerçekten inandırabilmişlerdir*” (Talat Paşa 2009:75).

Osmanlı Devleti savaşa müdahil olmayan tarafsız Batı kamuoyunda sürdürülen propagandaya da tıpkı Amerika'daki propaganda çalışmalarında olduğu gibi yeterince karşılık verememiş, gerçekler görmezlikten gelinmiştir. Diğer taraftan bunu engellemek için gerçekleştirilen bazı zayıf girişimler de söz konusudur. İddiaların asılsızlığını ortaya koymak, yani Ermenilerin savaşın başından beri özellikle Rusya ve onun planlarına yardım etmesinden ötürü, Ermeni kışkırtmalarına bir son vermek amacıyla Türk Hükûmeti'nin ülkenin içlerine doğru Ermenileri göç ettirmek zorunda kaldığına dair resmî bir belge Gulahak (Tahran)'da Türk elçisi tarafından basılmıştır. Ermeniler hakkında hiçbir menfî ifade içermemesine rağmen⁵ bu belgeden Ermenilerin planlı biçimde katli anlamını çıkaran güncel ve yanlı bir çalışma (Nassibian 1984:88) olayın siyasî yönünü açıkça göstermektedir.

Batılı ülkeleri organize biçimde Türk düşmanlığı için teşvik eden Ermenilerin silahlı mücadelesi propaganda çalışmalarına paralel olarak devam etti. Ermeniler sevk ve iskânlarına dair kanunun çıkarılmasından sonra İtilaf Devletlerine çeşitli şekillerde iltihak etmeye devam ettiler. Doğuda Rus birliklerine katılan Ermenilerin yanında İmparatorluğun güneyinde devlet kararına karşı gelerek Musa Dağ'a çıkan Ermeniler Fransız gemileri ile İngiliz kontrolündeki topraklara götürüldüler (TNA, FO 371/2490, 132495/1846E, 15 Eylül 1915, Mısır Genel Komutanlığı'ndan Savaş Bakanlığı'na). Ancak hem Rus bayrağına sığınan Ermeni mülteciler⁶ hem de İngiliz kontrolündeki Port Said'e taşınan Ermeniler buralara götürüldükten kısa süre sonra güvendikleri büyük devletler tarafından sorun olarak görülmeye ve insan kaynağı olarak nasıl değerlendirilebilecekleri yönünde tartışılmaya başlandılar. Rusya topraklarına göç eden Ermenilerin bakımını çoğunlukla Amerika'daki ve Rusya'daki çeşitli Ermeni ve misyonerlik

⁵ TNA, FO 371/2488, 127223, 15 Ağustos 1915, Marling'den Edward Grey'e.

⁶ Bölgedeki İngiliz konsolosunun bildirdiğine göre Nesturi göçmenlerinde dahil olduğu rakam 140.000 kişidir. Bkz: TNA, FO 371/2488, 200063/56, 13 Aralık 1915, Batum İngiliz Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

örgütlerinin üstlendikleri yazışmalardan anlaşılmaktadır (TNA, FO 371/2768, 8090/51, 29 Aralık 1915, Batum İngiliz Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na). Ermeniler, Ruslar tarafından insan gücü olarak kullanılmak⁷ dışında işgal edilen bölgelerde Rus hâkimiyetini daha kolay tesis etmek için iskân edildiler⁸. Buna karşılık Ruslar, silahlı kuvvet olarak faydalandıkları Ermenilere işgal ettikleri bölgeleri vermek niyetinde değillerdi. Öyle ki Doğu'daki Rus işgalinde görev yapmış 3000 Ermeni gönüllüsü 1916'nın ilk aylarında terhise zorlanmış, önde gelen Ermeni elebaşlarının birlikleri Rus ordusu içerisinde eritmeye çalışılmış, Kafkaslardaki Ermeni basınına sıkı sansür uygulanmaya başlamıştı (Öke 1986:126). Benzer şekilde Port Said'e götürülen Ermenilerin buradaki varlıkları İngiliz yetkililer tarafından külfet olarak görülmüş ve Fransızların sorumluluğu üstlenmeleri istenmişti⁹. Fransızlar da eli silah tutan Ermenileri Kıbrıs'a götürecek eğitimden geçirdikten sonra uygun fırsatı beklemeye başlamışlardı. Bu birlikler Müttefik kuvvetlerle İngiliz General Allenby'nin komutasında Filistin Cephesi'ne sürülmüşler, 1918'de Kafkaslarda çarpışmışlardır (Öke 1986:128). 1919'da Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra işgal edilen İmparatorluğun güneydoğu bölgesinde "Doğu Lejyonu" adı altında kullanmışlardı (İlter 1989:419-436).

Ermenilerin savaş sırasında özellikle hedef aldığı Osmanlı Devleti'nin kuzeydoğusuna yönelik faaliyetler 1917'de Rusya'nın savaştan çekilmesiyle hız kesmişse de sorunun asıl çözümü Ankara Hükümeti'nin emrindeki Kazım Karabekir'in Gümrü'ye kadar olan bölgeyi askerî kuvvetle ele geçirmesiyle başlatılan ve 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile sağlanmıştır¹⁰. Bu

⁷ Batum'daki İngiliz Konsolosluğundan bildirildiğine göre, buradaki Ermenilerden bir kısmı Ruslar tarafından çalıştırılmış ancak ücretlerini alamadıklarından artık çalışmaya gönüllü olmadıklarıdır. TNA, FO 371/2768, 8098/61, 29 Aralık 1916, Batum Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁸ Konuya dair hazırlanmış bir raporda bölgeye yerleştirilen Ermeni mültecilerin dağılımı verilmektedir. Van Konsolos yardımcısının tercümanı Mr. Sarabey, Erivan Piskoposu ve diğer çeşitli kaynaklardan edinilen bilgilere dayanılarak hazırlanan bir raporda burada gerçekleştirilen idarî taksimat Erivan, Elizavetpol [Gence], Kars, Tiflis Hükümetleri olarak yapılmıştır. Bu bağlamda Erivan Hükümetine bağlı birimler ve yerleştirilen Ermeni mülteci sayıları şu şekildeydi: Erivan Kasabası'na 18.820, Erivan civarındaki köylere 14.680, Vağarşapat'a [Eçmiadzin ve Üçkilise adlarıyla da bilinmektedir] 5.360 ve köylerine 22.730, Nahçıvan'a 271, Nahçıvan çevresine 468, İğdir'a 1.028, Surlali'ye 7.342, Gümrü'ye 8.450 ve çevre köylerine 14.121 kişi, Novo Bayezid [Bugün Gavar]a 1164 kişi, Novo Bayezid çevresine 10.336 kişi yerleştirilmiştir. Elizavetpol Hükümetine bağlı yerleşim birimleri ve sayıları ise şöyle verilmektedir: Elizavetpol Kasabasına: 12.000, köyleri ve çevresine: 5.000, Karabağ hattına: 1.000 kişi olmak üzere 18.000 kişi yerleştirilmiştir. Kars eyaletine yerleştirilenler ve sayılarsa şöyledir: Kars kasabası ve yakın köylerine: 26.000, Karakeliss [Karakilise]'ye 4.000 kişi olmak üzere toplam 30.000 kişi, Tiflis Hükümeti bünyesinde teşkil edilen Tiflis merkezde 5.000, Tiflis hattındaki köylere 3000 kişi olmak üzere toplam 8.000 kişi Kuzey Kafkasya'da 12.000 kişi olmak üzere genel toplamda 173.038 kişi yerleştirmişlerdir. Belgenin künyesi: TNA, FO 371/2768, 8098/61, 29 Aralık 1916, Batum Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹ TNA, FO 141/629/3, Eylül 1915, Savaş Bakanlığı'ndan (Troopers'dan) Kahire'de Superflux'a. (Kod isimler olmalıdır. Ancak bu kişilerin Savaş Bakanı Kitchener ile Mısır Genel Kumandanı Maxwell olduğu anlaşılmaktadır)

¹⁰ Harekâtın ayrıntıları ve antlaşmaya uzanan gelişmeler için bkz. Yılmaz 2001.

antlaşmanın Sovyet Rusya tarafından resmî kabulüyle 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması ile gerçekleşmiştir. Ancak bu bölgede Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki toprak ihtilafları günümüzde de devam etmektedir. İmparatorluğun güneydoğusunda özellikle Fransız kumandanlar sorumluluğunda kullanılan Ermeni birliklerinin faaliyetlerine ise bu bölgenin işgalden kurtarılmasıyla son verilebilmiştir.

Sonuç

Avrupa’da uzun zamandır beklenen Dünya Savaşı Osmanlı Devleti içerisindeki azınlıkları özellikle de Ermenileri ayrılıkçı hareketlerine hız vermeleri için cesaretlendirdi. Savaş ortamının getirdiği keşmekeşten faydalanan Ermeniler silahlanarak düşman kuvvetlerine katılmak yanında onlar lehine casusluk yapmak gibi faaliyetlerden geri durmadılar. Buna karşılık Ermeniler İtilaf Devletleri tarafından kendi politikalarını yürütmekte bir araç olarak görülmüşlerdir. Zaman ve şartların gerektirdiği şekilde kendilerinden insan gücü yahut propaganda malzemesi olarak faydalanılmıştır. Ermeniler uzun yıllar içerisinde sahip oldukları İmparatorluk bünyesindeki konumlarını hiçe sayarak isyan etmişlerse de hedefledikleri bölgeyi kendilerine sunacak Batılı desteği elde edememişlerdir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
DH.EUM.VRK., 22/90.
The National Archives Londra/İngiltere (TNA)
FO 371/2137, 2485, 2477, 2488, 2490, 2768.
FO 141/629/3.

Basılı Kaynaklar

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918) (2005) I, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay.
BAŞAK T. (2008) *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul: IQ Yay.,
BİLGİN S., BİRİNCİ A, M. DEMİRCİOĞLU, S. KARACAKAYA R. (2007). *Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri*, C.I, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yay.
DİLAN H. (2005) *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, C. IV, Ankara: TTK Yay.
ERCAN Y. (2001) “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”. *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu* (Hasan Celal GÜZEL), Ankara: Yeni Türkiye Yay.
Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (2001) Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.

- İLTER. E. (1989) “Millî Mücadele’de “Doğu Lejyonu” (Legion D’Orient)’nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonları”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 1 (3), 419-436.
- KANTARCI Ş. (2004) *Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*. İstanbul: Aktüel Yay.
- KURAN E. (2006) “Tarihte Türkler ve Ermeniler”. *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu* (Hasan Celal GÜZEL), Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- NASSIBIAN A (1984) *Armenian Question, 1915-1923*, USA.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni- İngiliz İlişkileri 1896-1922* (2006) Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri 1896-1919* (2007) II, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.
- ÖKE M.K. (1986) *Ermeni Meselesi 1914-1923*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası.
- ÖZDEMİR H., ÇİÇEK K., TURAN Ö., ÇALIK R., HALAÇOĞLU Y. (2010) *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: TTK Yay.
- SANDERS M.L. (1975) “Wellington House and British Propaganda during the First World War”. *The Historical Journal*, 18 (1), 119-146.
- SHOW S. (2008) *The Ottoman Empire in World War I*, Vol. 2, Ankara: TTK Yay.
- ŞAŞMAZ M. (2006) “Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması”. *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu* (Hasan Celal GÜZEL), Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- ŞİMŞİR B. (2005) *Ermeni Meselesi. 1774-2005*. II. Basım, Ankara: Bilgi Yay.
- Talat Paşa’nın Anıları*, (2009) (Haz. Alpay KABACALI), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- TOYNBEE A, BRYCE J. (2006) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, (Çev: Attila TUYGAN, Jülide DEĞİRMENCİLER), İstanbul: Pencere Yay.
- TÜRKMEN Z. (2003) “İttihat Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914): Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları”. *Ermeni Araştırmaları*, 9, 50-60.
- YILMAZ. İ. (2001) *Gümrü Antlaşması*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.